

ORMOS MÁRIA

Jelző és történelem* (Kérdések a Horthy-korszakról)

Néhány hete ünnepeltük Pécsen Dornhoffer Szilárd professzor 94. születésnapját. Szép és meglehetősen hosszú köszöntők után az ünnepelt jó szokásához híven néhány másodpercben válaszolt. „Azt üzenem innen – mondta –, vigyázzanak, nagyon vigyázzanak a szavakra, mert a szavaknak hatalmuk van.” E mondat adta az ötletet, hogy történetírásunkról beszélve a szavakról szóljak. Nagy családjukból pedig azért emeltem ki a jelzőket, mert tapasztalatom szerint történetírásunkban a jelzőkkel (és más minősítő, vagyis jelző értékű mondatrészekkel) van a legtöbb baj. Elfednek kérdéseket, módosítanak tartalmakat, kipótolnak kutatási és gondolkodási hézagokat. A magyar történetírás gazdag alapkutásokban, és az utóbbi évek során e vagyon rohamosan megnőtt azáltal, hogy a történészek rávetették magukat a korábban tilalmazott területekre. A jelzők vonatkozásában azonban a helyzet keveset változott, mindössze szavak cserélődtek ki. Az alapkutásokra irányuló érdeklődés nem egészült ki szakmai vitákkal, és így sem az nem vált világossá, hogy hol tatonyanak továbbra is az ismeretlenség hézagai, sem a korábban megvitathatatlan problémák nem tisztultak le.

Egy kis csokrot kötöttem azokból a kérdésekből, amelyekre mint gyakorló egyetemi tanár a tanteremben nem találok a magabiztos választ. És nem találják a diákok, a tanárok, az egyetemisták, nem találja a nem történész átlagértelmiségi és az átlag magyar.

Mit is tanult ő, az átlag magyar annak idején? Megtanulta, hogy a Horthy-rendszer *restauráló, fasiszta, fasisztoid, fél-fasiszta, diktatórikus, militarista, nacionalista, önző, népnvűző, hatalomféltő, utolsó csatlós* és így tovább. És főleg: *ellenforradalmi*. Most ezt hallja és olvassa: *konzervatív, autokrata, autoritárius, tekintélyelvű, nemzeti, öncélú, dinamikus, modernizáló, magárahagyott, becsapott* stb. Nos, azt hiszem, hogy itt és most egy új, átgondolt szintézisnek még akkor sem járt le az ideje, ha a világ nagyobbik részében történetesen ez lenne a helyzet. A magyarok ugyanis láthatóan nem akarnak lemondani a történelmükről, és joggal azt hiszik, hogy ezt végre megkaphatják. Egy új szintézisnek megvannak tehát a fő feltételei, és megvan rá az igény is. A történelmi „revizionizmus” vádjá pedig aligha tarthat vissza bárkit is, hiszen a felmérést indokolja a lezajlott nagy politikai fordulat és a vele együtt frissen támadt lehetőség is, emellett pedig a történettudomány nem is nevezhető tudománynak, ha időről időre nem újítja meg önmagát.

* Előadásként elhangzott 1997. szeptember 5-én a Debrecenben megrendezett Jelenkortörténeti konferencia nyitóelőadásaként.

Valójában tehát azt szeretném mondani, hogy a történészeknek, és főként a fiataloknak össze kellene fogniuk egy új történelmi szintézis megírására. Ez előzetesen megkívánja a tisztázást, az átgondolást, vagyis a vitát, és néhány fontos területen kétségkívül a további kutatást is. Azt gondolom, hogy fel kell tenni fel nem tett kérdésként, hogy a jelzőkkel elfedett ismerethiányok, illetve értelmezési bizonytalanságok és ferdtések megszüntethetők legyenek. Ezek köréből most három kérdéscsoportot emelek ki: az államiság ügyét, a hadsereg kérdését és a magyar gazdaság helyét a világgazdaságban. Mivel e kérdések sokszor összefonódnak, tárgyalási módszerként azt választottam, hogy néhány olyan csomópontot érintek, ahol e három tényezőnek valamilyen módon egyaránt fontos szerepe volt, illetve ahol az államhatalmi kérdés kiváltképpen előtérbe került. Ez lehetővé teszi, hogy többé-kevésbé tiszteletben tartsam a kronológiát.

Az első ilyen kérdéskör az 1919-es népköztársaság keletkezése, működése és bukása. Az a benyomásom, hogy a vele és a Károlyi Mihály személyével foglalkozó gazdag irodalom évtizedek óta képtelen kitérni a hibás körből, amit 1919 óta lankadatlan szorgalommal állítanak elő számára bűvös szellemek. Minduntalan Károlyi felelőssége kerül előtérbe a tanácsköztársaságért és Trianonért, miközben alig merül fel, hogy milyen helyzetben volt egyáltalán az államiság, és mi volt (lett volna) a legfőbb teendő vele kapcsolatban 1918-ban és ezt követően. Az alapkérdés az volt, hogy létre kellett hozni egy önálló, a legtöbb szempontból új államot. Ehhez három politikai csoport háromféleképpen fogott hozzá, és gyakorlatilag egyiknek sem sikerült elvégeznie. Károlyit illetően a kérdés specifikuma, hogy az államszervezés terén mi történt, illetve mi nem történt meg annak érdekében, hogy az új állam a demokratizálódás és modernizálás felé kaput nyithasson.

Ebben az időben sok állam született, illetve született újjá, és a magyart kivéve mindegyik egyedül oldotta meg államalapító, szervező feladatait. Csak Magyarországra küldtek ki e célból antant-kormánybiztost, és egyedül itt fordult elő, hogy a karhatalmi alakulatok és a hadsereg kezébe egy antantbizottság adott fegyvert. E jelenség magyarzataként rendelkezünk számos mellékes részlettel, de azt hiszem, hogy fel kell vetni vele kapcsolatban egy sokkal mélyebb problémát, a magyar nemzettudat alakulásának kérdését is. Bethlen egy ízben azt mondta, hogy a magyarok elvesztették nemzetközi horizontjukat, és hinni vélem, hogy ehhez az igaz megállapításhoz hozzá lehet tenni: nem volt reális önképük sem. Nem vették tudomásul, hogy a közös hadsereg valóban Macartney-féle* omlett volt, amelyből ki kellett volna vonni a tojásokat, míg a kiegészítő feladatokra szorított Honvédség – vezérkar, operatív részleg, felderítés, hírszerzés és stratégia nélkül – nem volt felkészülve önálló feladatra. Hasonló volt a helyzet a külügyek terén, úgy, hogy külpolitikáról beszélni egy olyan országban, amelynek nem volt külügyminisztériuma, következőképpen külszolgálat és – logikusan – információs bázisa sem, meglehetősen eufemisztikus dolog. De nem volt ennek az országnak saját valutája, következőképpen a szó igazi értelmében vehető pénzpolitikája

* Artur Macartney, angol történész, aki több kötetben foglalkozott Magyarország történetével; az említett hasonlattal azt akarja mondani: „hogy miként az omlettből a tojásokat, úgy a kettős monarchiából sem lehet a részeket kivonni”.

sem, és arra sem nyílt módja, hogy saját jogán bekapcsolódjék a világ nagy pénzügyi áramlataiba. Tegyük hozzá ehhez, hogy a birodalom közös vámterületének áldása másfelől a saját vámtarifát és az önálló kereskedelmi kapcsolatok kialakítását tette lehetetlenné. Függetlenül attól, hogy ebből mi volt jó és rossz addig, amíg Ausztria-Magyarország létezett, 1918-ban mindez kétségkívül deficitként jelentkezett és a lehető leggyorsabban megoldásra várt. És ott volt a további deficit: az önálló államszervezet ügye, a földkérdés és a választójog elintézetlen problémája. A hegymagasságú problémaözön feldolgozásához nyilvánvalóan csak úgy lehetett hozzáfogni, ha az új államféleség vagy egyelőre inkább csak kormányféleség vezetői gyorsan intézkednek a legalitás megteremtéséről, az államiság attribútumairól, és egyúttal dialógust kezdeményeznek a megoldásban kulcsszerepet játszó érdekeltekkel.

Nos, az igazi kérdés ez, és a válasz nyilvánvalóan nem merülhet ki abban, hogy e műveletet a népköztársaságnak még elkezdnie sem sikerült, mert ez a miértre nem ad választ, márpedig a miért legalább annyira fontos, mint maga a negatív szaldó.

A megoldatlan kérdések közül a közvélemény mind a mai napig a hadseregét emeli ki, mert ezt összefüggésben látja az ország területi megcsonkításával. Nem kérdéses, hogy a „hiány” rovatban a Károlyi-korszak idején a hadsereg ügye előkelő helyen állt, de távolról sem ez volt az egyetlen. A hadsereg nemléte egyrészt azt jelentette, hogy a demarkációs vonalakat senki sem védte, és így a román hadsereg Csucsáig nyomulhatott előre, anélkül hogy ellenállásra alkalmas magyar alakulattal egyáltalán találkozott volna, másrészt a hatalom saját szempontjából is nélkülözte a fegyveres erőt, miközben a nem annyira leszerelt, mint inkább szélnek eresztett katonák révén maga gyártotta a katonaruhás, de már nem katonaként viselkedő tömegek rendezetlen hadát. E kérdésnek volt tehát mind kül-, mind belpolitikai jelentősége, és nem kérdéses, hogy egy államnak elemi kötelessége a lehetőségek határáig megvédenie mind az ország állományát, mint önmagát. Ellenkező esetben elveszti a bizalmat önmaga iránt.

Mindez felfogásom szerint távolról sem jelenti, hogy a békeszerződés ezen múlt volna. Leszámítva az 1938–1941-es kitérőt, Trianonnak voltaképpen nincs története, hiszen megerősítették 1920-ban, majd 1944–1947-ben is. Trianon nem kötődött magyar politikákhoz, hiszen ugyanazt szánták Károlyinak, mind Kun Bélának, ugyanazt kapta meg a Teleki-kormány, ezt valószínűsítette az 1944-es, majd az 1945-ös fegyverszünet és ezt pecsételte meg a párizsi békeszerződés. Azt sem jelenti, hogy magyar vonatkozásban használható lenne a török analógia. Törökországban a nagy múltú és önálló hadsereg önmagából csinált államot, egyetlen kisállami ellenséggel állt szemben, a francia–angol antant vele szemben nem működött, és hatalmas szomszédjával, a Szovjetunióval ki tudott egyezni. Magyarországon e feltételek egyike sem állt fenn. Minden oldalról igénylők vették körül, és nem akadt nagyhatalom, amely érdekeinek támogatását fontosabbnak vélte volna az igénylők érdekeinek támogatásánál. Ennek ellenére a hadsereg kérdése mégis megkerülhetetlen volt a demarkációs vonalak védelme, valamint az új magyar állam megalapozása és megszilárdítása, a hatalommal szemben megnyilvánuló bizalom vagy – ellenkezőleg – bizalmatlanság szempontjából.

Ugyanebből az okból érdemes elgondolkodni azon, hogy vajon mi állt az útjában annak, hogy megteremtsék a legális törvényhozó hatalmat – mindegy, hogy mi-

lyen formában –, betöltsék az államfői feladatkört, kihirdessék a választójogi rendeletet és megtartsák a választásokat. Itt megjegyzem, hogy a választások halogatására a békekonferencia húzódozása nem ad kielégítő magyarázatot, részben azért, mert a problémát meg lehetett oldani az „ideiglenesség” közbevetett formulájával, részben – és főleg – azért, mert a választásokat végül mégis kiírták. Hasonló a helyzet a föld-reformjavaslattal, amit persze törvényhozó hatalom híján valóban lehetetlen volt legalizálni. De törvényhozó hatalom híján semmit sem lehetett legalizálni, magát a kormányt sem. A sorra elmulasztott, halogatott kérdések egyike, hogy vajon a kormány miért nem közeledett jóval korábban a parasztokat képviselő kisgazdapárthoz, és miért nem kezdeményezett még időben tárgyalásokat a gazdaság vezető szereplőivel? Kétségtelen, hogy a területi szétszabdolás mindent elborító rettenete bénítóan hatott, azonban ezzel az egyetlen tényezővel mégsem látszik lehetségesnek a bonyolult magyar színpék felderítése.

Hinni lehet, hogy e kérdések körül lehet majd megtalálni az igazi választ arra, hogy miért is maradt magára a politikai váltás gondját vállalóra emelő kicsiny csoport a Fernand Vix francia alezredes által kézbesített konferencia-jegyzék átvétele pillanatában. Ez azonban távolról sem kizárólag Károlyi személyét érinti csupán, de érinti politikailag első helyen a szociáldemokráciát, és távolabbról érinti az egész magyar társadalmi struktúrát. Az utóbbira most nem térek ki, csak utalok e struktúra megvizsgálásának szükségességére abból a szempontból, hogy vajon egyáltalán milyen rétegekre és csoportokra számíthatott a polgári demokratikus kísérlet, illetve hogy ennek milyen előfeltévei voltak.

Egyetlen összefüggésben azonban szeretnék szólni a szociáldemokrata politizálásról. Kun Béla 1924-ben egy írásában bevallotta, hogy Moszkva a tanácsköztársaság kikiáltása pillanatában egyáltalán nem lelkesedett az esemény láttán, mert Lenin és társai úgy vélték, hogy mivel a kommunista vezetők börtönben ültek, a budapesti fordulat csakis valamiféle szociáldemokrata manőver lehetett. Kun nem tette hozzá ehhez, hogy Lenin tévedett volna, mivel a hatalmas kommunista tömegek az utcán a forradalom mellett léptek fel és kikényszerítették a proletárdiktatúrát. Vélhetően azért nem hivatkozott rá, mert az események még túlságosan közel voltak, és mindenki emlékezett rá, hogy ilyesmiről nem volt szó. E magyarázattal majd csak későbbi feldolgozások szolgáltak, ám anélkül, hogy a szóban lévő tömegek nagyságát és mibenlétét közelebbről meghatározták volna. A szociáldemokraták és a kommunisták mellett felvonuló tömegek között a valóságban nagyságrendi eltérés mutatkozott az előbbieik javára, és a kommunisták a maguk néhány ezernyi tüntetőjét jórészt a munkásság peremén elhelyezkedő csoportokból rekrutálták. A valóságos helyzet aligha volt más Magyarországon, mint – mondjuk – Ausztriában, és gyakorlatilag mindkét esetben a szociáldemokrata vezetők és nem a kommunisták döntöttek a továbbiakról. Ezt egyébként alátámasztja az is, hogy magát a tárgyalást is ők kezdeményezték. Leninnek tehát minden bizonnyal igaza volt, amikor szociáldemokrata csalafintásra gyanakodott.

Ha viszont a dolog így áll, akkor elkerülhetetlen a kérdés, hogy mi motiválta a szociáldemokrata döntést, ami egyébként legjobb tudomásom szerint egyedülálló volt a világban a maga nemében, de Európában biztosan az volt. A lehetséges válasz

körvonalai előttem úgy rajzolódnak ki, hogy a döntést hajtotta ugyan a szociáldemokrata baloldal, de végül a centrum hozta meg, még hozzá elsősorban azért, mert a nemzeti védelem szempontjából már egyedülinek vélt lehetőséget, a Moszkvával való katonai együttműködést csak a jó kapcsolatokkal rendelkező „hazatérők”, elsősorban Kun Béla útján látta lehetségesnek.

Bár számos kérdést szívesen felvetnék az átmenet és a nagyhatalmi vetélkedés idejére, 1919–1920-ra vonatkozóan is, ezek nagy részét mellőzöm, és csupán azokat érintem, amelyek az államhatalommal és annak jellegével szorosan összefüggtek. Mindenekelőtt azt a kérdést vetném fel, hogy egyáltalán van-e értelme valamiféle definíciót kergetni e kaotikus időszak megjelölésére. Őszintén szólva, azt hiszem, hogy nincs. Az első hónapokban ugyanis az ország nagyobbik fele megszállás alatt állt, a másik felében osztozott a befolyáson egy el nem ismert kormány (élén egy darabig egy nem létező funkcióban lévő legális alap nélkül kvázi államfővel), egy el nem ismert személy által kinevezett hadúrral, akinek volt egy úgynevezett hadsereg, ami azonban a szó semmilyen értelmében nem felelt meg a hadsereg fogalmának, és aki e minőségében gyakorlatilag tovább osztozott a befolyáson a Dunántúl nagyobbik részét ellenőrző Lehár Antal ezredes-féle alakulatokkal. Csak mellékesen jegyzem meg, hogy a Budapestet átvevő magyar alakulatokat Lehár vezette be a fővárosba és nem Horthy Miklós, továbbá, hogy ez nem november 16-án, hanem 14-én, a Yates-féle bizottság* forгатókönyve szerint történt meg. Ráadásul ennek az úgynevezett hadseregnek ugyanez a bizottság adott fegyvereket közvetlenül a budapesti bevonulás előtt, amit részben a román hadseregtől kaptak, részben osztrák arzenálokból szereztek, és úgyszólván becsempészték az országba.

Hogy mily nagy mérvű volt a politikai káosz és mennyire nem létezett semmiféle igazi kristályosító erő az országban, azt mindennél jobban megmutatta, hogy külső segítség nélkül a magyar tényezők egyszerűen nem boldogultak el az új hatalom alapjainak lerakásával, jóllehet a tanácsköztársaság már régen elvonult az útból.

Ezzel kapcsolatban felmerül az a kérdés is, hogy vajon mennyire áll helyt az a közhely, miszerint Horthy mindenekelőtt katona volt, és nem politizált. A magam részéről hajlok arra, hogy e feltevással szöges ellentétben az ellentengernagy tevékenységét döntően politikainak tekintsem ebben az időszakban, és úgy vélem, hogy ráadásul éppen az ő politikai mozgása volt a jövő szempontjából a legjelentékenyebb. Horthy gyakorlatilag nem foglalkozott hadseregszervezéssel, minthogy a szárazföldi hadsereg ügyeihez nem is értett, és még a Szegedről elvonuló csapatok főparancsnoki tisztét sem tartotta fenn magának. Ha ezt teszi, nevét talán éppúgy nem ismernénk, amint nem tudjuk a tényleges parancsnokét. Horthy első politikai lépése az volt, hogy elhatárolta magát a szegedi kormánytól, a második, hogy egyezsége lépett a román parancsnoksággal, és alakulatait ennek szellemében a neki kijelölt övezetbe irányította, a harmadik, hogy József főherceggel ugyan megerősíttette magát, de nem állt a Friedrich István vezette kormány (1919) szolgálatába, a negyedik, hogy

* Halsey E. Yates amerikai alezredes a budapesti „tábornok-misszió” mellett és vele együttműködve egy kis katonai csoportot vezetett azzal a feladattal, hogy gondoskodik a magyar fegyveres erők felállításáról.

Lehárral megalkudott és őt rávette, hogy elismerje hadúri jogait, az ötödik – és talán a legfontosabb – pedig abban állt, hogy a koalíciós kormány létrehozása érdekében Budapestre küldött Sir George Clerk angol diplomata első szavára elejtette a katonai diktatúrát (ha valaha is komolyan foglalkozott ezzel a gondolattal), sőt kiadott egy nyilatkozatot, amelyben a lehető legkeményebben elítélte a zsidók ellen elkövetett atrocitásokat.

Horthy mintegy három hónap leforgása alatt elfogadtatta magát bel- és külföldön. És ezt távolról sem egy félelmes hadsereg szuverén uraként, hanem elsősorban politikával érte el. Az ő néhány ezer fős tiszti alakulatát, amelynek nem volt struktúrája, legénysége és fegyvere, egyébként is elég nehéz hadseregnek tekinteni.

Ami azután a lassan kialakuló államhatalom „ellenforradalmi” minősítését illeti, az konkrétan semmi többet nem fejez ki, mint hogy a rendszer kialakítói valóban ellenforradalmi lelkületűek voltak, és hogy jelentős részük tényleg ellenforradalomra készült. A fogalom azonban meglehetősen kiürül, ha a gyakorlati valósággal állítjuk szembe. Először is azért, mert minden vágy és óhaj ellenére, ebben az országban nem zajlott le ellenforradalom. Lezajlott egy sporadikus és vad bosszúhadjárat, többnyire a megelőző korszak legkisebb szereplői ellen, felbuzgott – először a történelem során – egy bőszt antiszemitizmus, a forradalomból leszármazó államhatalmat azonban nem e cselekmények végrehajtói döntötték meg, hanem a román hadsereg. Akik viszont utóbb a hatalmat megszerezték és kiépítették, többnyire nem voltak azonosak e vad roham vezérlőivel. Ráadásul az „ellenforradalmi” jelző azt sugallja, hogy a permanens forradalom analógiájára permanens ellenforradalomról is lehet beszélni (véltetően egyikről sem lehet), illetve – és ez a fontosabb –, hogy a már konszolidált új rendszernek ez az ellenforradalmi beállítottság az egyetlen ismérve. Elismerve, hogy az ismérvek között a forradalom ismétlődésétől való félelem valóban mindvégig jelen volt, az új állam létértelmét egyedül e vonással kitölteni nem látszik szerencsésnek.

Még kevésbé szerencsés diktatúráról vagy minősített diktatúráról beszélni egy olyan pillanatban, midőn éppen az általános választójog alapján rendeznek választásokat. Ez még akkor is lehetetlennek mutatkozik a szó mind jogi, mind politikai értelmében, ha közben a különítmények még nem nyugodtak, és súlyos atrocitásokra is sor került. A magam részéről a restauráció fogalmának alkalmazhatóságát is elvettem már egy kis írásomban, amiből most csak azt ismétlem meg, hogy olyan esetben, midőn egy ország közjogi helyzete, választási rendszere, területe, gazdasági feltételrendszere, nemzetközi helyzete, politikai vezető garnitúrája, nemzetiségi összetétele, vallási képlete stb. gyökeresen átalakult, e szónak egyszerűen nem marad igazi tartalma. Egyszerűbb megmondani, hogy volt néhány olyan mélyen beágyazott strukturális adottság a magyar társadalomban, ami valóban változatlan maradt. Ez azonban nem teszi ki a restaurálás fogalmát.

Utoljára hagytam a tekintélyuralmi rendszer kérdését, aminek az alkalmazása és alkalmazhatósága attól függ, hogy a szót milyen értelemben használjuk. A *Horthy-korszak nem volt autokrata*, vagyis nem volt olyan szisztéma, amelyben egy személy vagy egy klikk akarata vita, egyeztetés stb. nélkül bármikor is érvényesülni tudott volna. Bizonyíték erre a miniszterelnökök sorra-rendre bekövetkező bukása, főként

a 30-as években. *Autoritásra*, vagyis rendre, és arra, hogy az állampolgár az államot és a felettést feltétlenül tisztelje, kétségkívül törekedett a mindenkori rendszer, és ezt kisebb-nagyobb mértékben el is érte. Ez a fajta tekintély társadalmi értelemben nagyon konkrét és kézzelfogható volt, az állam vonatkozásában azonban annál homályosabb és esetlegesebb maradt. Sok utólagos közvélemény-kutatás kellene ahhoz, hogy megállapítható legyen, milyen mértékben, mennyire valóságosan és mennyire inkább *szimbolikusan* élvezte e tekintélyt a kormányzó, illetve hogy az egyes kormányfők mennyit szereztek meg, illetve veszítettek el belőle.

Bethlen István miniszterelnök (1921–1931) mindenestre *nagy autoritást* biztosított magának. Ő volt a „gazda”, és elgondolása 1923 és 1930 között szinte akadály nélkül érvényesült. Az általa kialakított belpolitikai képlet leírásával kapcsolatban két kérdésre szeretném felhívni a figyelmet. Bethlen a konszolidálást befejezve 1926-ban maga is feltette a kérdést egy beszédében, hogy egyáltalán milyen társadalmi erőknön kell hogy nyugodjon a magyar állam, melyek tehát azok a társadalmi csoportok, amelyek meghatározzák. Saját kérdésére válaszolva e körből kizárta a középosztályt, mondván, hogy az nem független, és kizárta a nagytőkések, mert ők viszont „nem magyarok”. Nem kérdőjelezem meg azt az álláspontot, amely szerint Bethlen bevonta a hatalomgyakorlásba a felső középosztályt, a nagytőke érdekeire pedig politikájában messzemenően tekintettel volt, e bethleni kijelentésen mégis érdemes elgondolkodni. Én ugyanis azt hiszem, hogy a miniszterelnök igazat szólt. A középosztálybeli elit kérdése voltaképpen nem igazi kérdés, mert e csoport másutt is csak megvalósít, alátámaszt, kivitelez, és szellemileg színezi a hatalmi palettát, de nem irányító és nem meghatározó erő. Egyébként e rétegből mindenfajta kormányzat számára jut elegendő ember, amint ezt Magyarországon az is bizonyította, hogy sajnálatos módon jutott belőlük a szélsőjobboldalnak, sőt a nyilasoknak is. Hasznos lehet azonban továbbgondolni a modern gazdasági ágazatok, az ipar, a kereskedelem, a pénztőke irányítóinak ügyét. Az ország modernizálási kényszer előtt állt. Bethlen előtt sem volt vitás, hogy ezen alapjában véve mit lehet érteni, hiszen 1922-től kezdve mást sem tett, mint azon volt, hogy az országot bekapcsolja a nemzetközi gazdasági vérkeringésbe. Az államhatalmi kérdést mégis a fenti szellemben kezelte és határozta meg. Nekem úgy tűnik, hogy e szituáció, aminek egyébként megfelelt, hogy a nagytőke az alsóházban alig volt reprezentálva és a polgári pártok törpe minoritást alkottak, miközben a modern ágazatok úton voltak ahhoz, hogy a nemzeti jövedelem termelésében utolérjék az agráriumot (később el is hagyták), eleve magában hordozta e modernizálás súlyos belső ellentmondásosságát és társadalmi képtelenségét. E kilátástalanság az egyik és a mezőgazdasági szerkezet megmerevedése a másik oldalon – úgy tűnik – a magyar képletet megoldhatatlanná tette.

Ugyanakkor a belpolitikai alapokat illetően az a nézet már mindenképpen módosításra szorul, miszerint a Bethlen által kialakított keret 1944-ig nem módosult. Szerintem gyökeresen módosult először éppen azáltal, hogy a zsidókra vonatkozó törvénykezés és a német betüremkedés a magyar nagytőke mozgásterét mind jobban korlátozta, másodsor azáltal, hogy a felső középosztály új, más szellemiségű képviselői jelentek meg a közéletben, harmadszor – és döntően – pedig azáltal, hogy színre lépett egy

olyan, valóban hatalmi meghatározó tényező, amelyről a húszas években hírből sem hallani: *a katonai elit*. Ráadásul a 30-as évek vége felé a tekintélyen alapuló kormányzás körül akkora bizonytalanság vagy inkább hiány keletkezett, hogy Teleki Pálnak (miniszterelnök, másodsor: 1939–1941) a választások után már nem volt biztos parlamenti fedezete, a miniszterelnök kormányának legtöbb tagja előtt nem nyilatkozhatott meg büntetlenül nézeteiről, és saját külügyminiszterét kikerülve titkos utakon volt kénytelen eljuttatni instrukcióit ahhoz a néhány követhet, akikkel személyes okokból jó viszonyban állt. A helyzet e téren Kállay Miklós (miniszterelnök: 1942–1944) idején tovább romlott, hogy végül már maga a kormányzó is úgyszólván egyszemélyes politikára, parlamenten és kormányon kívüli megoldásokra adja a fejét.

A katonai kérdés a bethleni időkben szinte ismeretlen. Nem tudjuk, hogy miért és hogyan létesült egyáltalán a vezérkar, nem tudjuk, hogy annak főnöke és egyúttal a hadsereg főparancsnoka, Janky Kocsárd milyen politikát képviselt a hadügyek tekintetében, alig valamit tudunk a tisztek válogatásáról és képzéséről, nem ismerjük a katonai ellenőrző bizottság anyagát, sem a Budapesten működő katonai attasék jelentéseit. A változásokat egyébként még a harmincas években is csak hiányosan lehet követni. Annyi azonban biztos, hogy 1938-tól kezdve a hadsereg egy bizonyos csoportja nyomásgyakorló erőként lépett fel, meghatározó hatalmi tényezővé vált, és időnként már nem csak befolyásolta, de döntően befolyásolta az ország életét és sorsát. A hatalmi kérdések tehát – úgy vélem – megérdemlik kitüntetett figyelmünket.

Ugyancsak hiányos a kép, amely Bethlen idején Magyarország gazdasági éledéséről és főleg a nemzetközi kereskedelmi és pénzügyi kapcsolatrendszerbe való integrálódásáról rendelkezésünkre áll. E tekintetben voltaképpen még a szanalás értelme, a Nemzeti Bank lábra állításának, az önálló magyar valuta megjelenésének a jelentősége sem domborodik ki eléggé, nem is beszélve a kormány gazdaságélénkítő tevékenységéről, a vámtarifarendszer kidolgozásáról és a banki, valamint külkereskedelmi kapcsolatokról. Praktikusan nem tudjuk, hogy milyen szerepet töltött be a kormány állandó pénzügyi tanácsadója, William Good, és ugyan mit csinált a Nemzeti Bank amerikai tutora, Royalle Tyler.

E kérdéskör annál is fontosabb, mert véleményem szerint Bethlen lemondása, Károlyi Gyula (1931–1932) bukása és Gömbös Gyula miniszterelnökké való kinevezése (1932; miniszterelnök 1936-ban bekövetkezett haláláig) mögött, valamint az élénk belpolitikai csatározások mögött is, valójában egyetlen kérdés állt: a pénz stabilitásának vagy fellazításának és ennek alárendelve a kamatoknak a kérdése. E kérdés részleteire sajnos nem térhetek ki, csak annyit jegyzek meg, hogy Bethlen talán nem mond le augusztusban, ha tudja, hogy mit csinálnak egy hónap múlva az angolok a fonttal, Károlyi nem bukik meg, ha hozzá mer nyúlni a pénzhez, és Gömbös nem lesz miniszterelnök, ha nem biztos benne mindenki, hogy ő viszont – az általa képviselt iránynak megfelelően – ezt meg meri tenni.

És itt eljutottunk a Gömbös-féle kísérletig. Talán éppen az ő személye és az ő politikája szakítja szét a legerőteljesebben a jelenlegi közvéleményt és – talán – a szakmát is. Fogalmazásom bizonytalan, mivel vita e kérdéstről sem zajlott le. Mindenesetre a fekete bárány a legjobb úton látszik lenni ahhoz, hogy kifehéredjék. Szakmailag nekem nem ez ellen van kifogásom, hanem csupán azt szeretném, ha az

új jelzők helyett inkább megpróbálnánk tényszerűen megállapítani, hogy egyáltalán mi történt a Gömbös által meghatározott négy évben. Annál is inkább, mert az újonnan feltűnt jelzők, mint a „dinamikus” és a „modernizáló” meglehetősen keveset jelentenek e dinamizmus és modernizálás irányát és tartalmát illetően. Nem ismerek dinamikusabb államot a nemzetiszocialistánál, és modernizálóbbat a sztálinistánál.

Kétségtelen, hogy az új kormány fokozottan beavatkozott a gazdaság ügyeibe, és a gazdaság ezt hálával fogadta. Ebben egyébként a kormány eljárása megegyezett a legtöbb kormányéval. A beavatkozás módját illetően azonban a világ ebben az időben kétfelé vált. Egyes országokban a fokozott beavatkozást kiegészítette a megegyezés a termelés minden szereplőjével, vagyis a munkásszervezetekkel (néhány esetben az agrárszervezetekkel) is, és amikor az állam felajánlotta jószojgálatait a kollektív szerződések kialakításában és megkötésében, akkor ezt nem a szakszervezetek megszüntetése, felszámolása, illetve államosítása jegyében, hanem a létező szervezetek elismerése mellett (olykor éppen megerősítésük mellett) tette. Másként szólva, a fokozott állami beavatkozás együtt járt a demokrácia megszilárdításával és az úgynevezett konszenzusos demokrácia felé tett első lépésekkel. A másik modellt képviselte a korporatív, rendi, hivatásrendi stb. elnevezésű megoldás, aminek a lényege abban állt, hogy az autonóm munkavállalói szervezetek megszüntetése alapján a munkaadók még az állam segítségét is megkapták ahhoz, hogy a számukra kellelmes állapotokat kialakíthassák. Az első megoldás Keynes szellemében elősegítette a belső piac stabilizálását, sőt bővülését, a második kényszerhelyzetet teremtett és vég-ső soron a teljesen önkényes megoldásokhoz is kaput nyitott.

Nos, meglehetősen egyértelmű, hogy Gömbös az utóbbi modellt követte, és ahhoz közvetlen mintát minden bizonnyal Olaszországból vett. A megvalósítás útjában álló akadályok eléggé ismertek, úgyhogy ezek közül csak egyre térek ki, ami ezt azért érdemi meg, mert egészen kivételesnek és sajátosnak mondható. A Gömbös által ajánlott hivatásrendi vagy kamarai szervezkedést a magyar nagytőke határozottan elutasította, holott éppen ő lehetett annak első számú haszonélvezője. A német és az olasz nagytőkések nagy része éppen ebből az okból kifolyólag fogadta el minden háborgás nélkül, sőt inkább támogatólag Mussolini, illetve Hitler kinevezését. Nehéz elképzelni, hogy Chorin Ferenc, Weiss Manfréd, Vida Jenő és a többiek mindenáron a szakszervezeteket és a szociáldemokráciát akarták fenntartani, amikor ellenszegültek a korporációknak. Valószínűleg sokkal inkább a németországi zsidótörvények elfogadása hatott ebben az irányban, mivel nem láttak garanciát arra, hogy diktatórikus körülmények között a Gömbös-féle „reverzális” továbbra is érvényes lesz.

Eljutottunk a legnehezebb megválaszolható kérdésig. Mennyiben volt őszinte Gömbös pálfordulása a zsidókérdésben, vagy mennyiben volt inkább eszközjellegű a reverzális? Annyi biztosnak látszik, hogy Gömbös erőszakmentes, közvetett zsidópolitikát folytatott, de hogy gondolkodásában megállt-e ezen a ponton vagy tovább ment, e kérdést pillanatnyilag nem látom megválaszolhatónak. Elképzelhetőnek vélem mind az egyiket, mind a másikat. Gömbös egyébként is hajlott rá, hogy taktikával és ne erővel vagy erőszakkal működjön. Ahhoz, hogy e kérdést tisztázni lehessen, sokkal többet kellene tudnunk ennek az embernek a kultúrájáról, olvasmányairól, ismereteiről, privát szférájáról és a nyilvánosság kizárásával tett nyilatkozatairól.

Az viszont biztos, hogy a miniszterelnök külpolitikai sikereit mind a maga idején, mind jelenleg eltúlozták. Külpolitikailag Magyarország 1934–35-ben izolálódott, mert a korabeli német szempontok összeegyeztethetetlenek voltak a revízióknak mind „optimális”, mind „etnikai” megfogalmazásával, és mert 1934 utolsó harmadában Róma francia orientációba kezdett. A magára maradt miniszterelnök azt viszont már nem érte meg, hogy az általa kitalált „tengely” létesítését Mussolini meghirdesse, és ha megéli, nem tudom, hogy konkrét alakjának, a tengely felső pontján megjelenő német erőfölénynek az alsó végén mutatkozó olasz gyengeséggel szemben vajon örült volna-e? Nem tudni ugyanis, hogy az általa képviselt magyar „önállóságot” össze tudta-e egyeztetni a Mein Kampffal, nem tudni, hogy egyáltalán mit is gondolt a nemzetiszocializmusról és a németek Führeréről. Mindent összevéve, azt hiszem, hogy a Gömbös-kormányt illetően elég sok a megválaszolandó kérdés, és ezt egy-két új jelzővel nem lehet pótolni.

Ami a továbbiakat illeti, előttem úgy tűnik fel a történet, hogy a politikai keretek fennmaradásának formailag helytálló ténye mellett nagyobb figyelmet érdemelne az államhatalom belső, a keretek által némileg eltakart felbomlási folyamata. A fa belsejében rágcsáló féreg, aminek pusztító munkája a kéreg miatt sokáig nem látszik, de ami művét odáig képes vinni, hogy a halálra gyötört fa végül is kidől. E folyamatot a jelenségek szintjén – a Darányi-kormány kivételével – elég jól ismerjük. Bár számos részletkérdésben eltér a felfogásom az elterjedt állásponttól – így például Darányi menesztésének okait, Imrédy pálfordulásának mértékét és időpontját, Teleki Pál halálának legfőbb motívumát stb. illetően –, e kisebb jelentőségű kérdéseket mellőzöm. Csupán arra mutatnék rá, hogy a jelenségek bemutatása mellől meg lehetőségen hiányoznak az értelmezések.

Hiányzik például annak alapos és részletes feltárása, hogy mi idézte elő a szociáldemokrácia csődjét 1939-re. Erre aligha válasz, hogy a rendszer és annak klímája nem kedvezett e pártnak, mivel 1922-ben vagy 1935-ben sem kedvezett. Miért szenvedtek oly érzékeny veszteséget 1939-ben a kiszagdzák? Mi az oka a nyilas jellegű pártok hatalmas előretörésének egy olyan időpontban, amikor már válságra sem lehet magyarozatként hivatkozni? Ha e jelenségek netán még mindig a közigazgatás tevékenységével lennének megmagyarázhatók, úgy indokolt lenne végre alaposan a mélyére nézni annak, hogy mi történt e vonatkozásban, hiszen ez a közigazgatás már vélhetően nem a kormány intencióinak megfelelően működött, vagy azokat csak részben követte. Vajon nem szükséges-e mindeme kérdésekkel kapcsolatban – mégis – a rendszer egészét, rosszul lebetonozott voltát és megoldatlanságait tetemre hívni mind az agrárium, mind a zsidókérdéssel összefüggő polgári jelenlét szempontjából? Ez persze visszavisz a kezdetekig. Magába foglalja a földkérdésen túl a talán ennél is súlyosabb dilemmát: mit tehetett a magyar társadalom a nagyra nőtt és egyre növelt tőkés ágazatok zsidó meghatározottságával? Milyen alternatívája volt – lett volna – a Bethlen által tett kijelentesnek: „nem magyar”. Ez az ítélet vajon nem volt ítélet egyszersmind a társadalmi és politikai polgárosodás felett is? Milyen következményekhez vezethetett e mély belső ambivalencia?

És végül újra a hadsereg kérdése más összefüggésben, ami közelebről érinti a kormányzó személyét és az ő tekintélyének kérdését is. Közismert, hogy a „kormányzógyalázás” jelensége a tisztikarban már 1938-ban felütötte a fejét, és kiterjedt

Horthy feleségére és mindkét fiúgyermekére. A hangulatkeltés erősödött a kormányzóhelyettesi intézmény létesítése, majd betöltése idején, és az ellenséges híresztelésekre még Horthy István tragikus halála is alkalmat adott. Mi volt ez, mivel volt magyarázható e súlyos jelenség? A további kérdéseket, amelyeket a felső tisztikar 1944-ben tanúsított magatartásformáival kapcsolatban lehetne megfogalmazni, gondolom, már fel sem kell tenni. A lényeg, hogy a jelenség mögött, amint ma már tudjuk, nem a felső tisztikar és még kevésbé az egész tisztikar „svábsága” állt, és e tünet 1938 és 1942 között aligha volt mindenestől visszavezethető a bolsevizmustól való rettegetésre, ami az irodalomban a legtöbbször felbukkan indoklásként, hiszen abban az időben – sajnos – senki sem rettegett igazán a bolsevizmustól. 1944-ben természetesen e kérdés már másként merült fel. Bármiként is jött azonban számításba, mégis meg kell kérdezni, hogy miféle hadsereg az, amely részben ellenáll a saját államának, részben pedig képtelen meglépni a lépéseket, amelyeket az államfő, aki egyúttal e hadsereg legfőbb ura, tőle elvár? Ráadásul olyan körülmények között, midőn a vezérkar főnöke már 1941-ben kételkedett a német győzelemben, 1942-től pedig egy petákot sem fogadott volna rá. Valóban hinni lehet, hogy a hadsereg ügyeire vonatkozó gazdag és egyre gyarapodó irodalom ellenére e kérdéseknek további figyelmet lenne érdemes szentelni, különösen előnyben részesítve két szempontot: a tisztí nevelés ügyét és a személyes felelősség kérdését, ami miatt egyesek talán már nem egyszerűen a bolsevizmus, de a sorsuk elől futottak.

Befejezésül még csak annyit, hogy a történelem általában véve nem angyalok és ördögök küzdőtere, ilyeneket tehát nem nagyon kifizetődő keresni. A jónak is, a rossznak is sok arca van. Ami a 20. századot illeti, egyáltalán nem biztos, hogy mindaz csupa jó, amit a demokráciák tettek, sőt biztos, hogy nagy tévedéseket és hibákat is elkövettek, és az sem biztos, hogy a rossz egyenlő lenne a faszizmussal, a nácizmussal, egyáltalán a diktatúrával. Vagyis attól még, hogy a magyar rendszer sem a nácizmus, sem a faszizmus, sem egyáltalán egy diktatúra jegyében nem írható le, hanem valahol a határszéleken botorkált, még nyugodtan lehetett olyan állam, ahol a szegénység sokkal nagyobb volt, mint az említett két diktatúrában, ahol groteszk úrhatnamság jellemezte a közéletet és ahol a jogot sokkal szűkmarkúbban mérték, mint egy korabeli átlagdemokráciában. Ráadásul e hatalmi rendszer minden tekintélyre utaló jelvénye és igyekvése, minden autoritása ellenére lényegét tekintve lehetett egy gyenge, feloldhatatlan feszültségtől gyötört, szánandó hatalom.

MÁRIA ORMOS

QUESTIONS ABOUT THE AGE OF HORTHY (1920–1944)

The author proposes to rethink the traditional schemas of the Hungarian historiography about the period of governor Miklós Horthy (from 1920 to 1944). The traditional view on this period defines it as a fascist or semi-fascist regime. The author invites us to a fresh look at the birth of this regime, at the very limited possibilities of the Hungarian government after the fall of the Habsburg Monarchy. She sees a clear division between the period before and after 1930, and proposes a new approach about the period of the prime minister Gyula Gömbös (1932–1936).